

Розділ 23

УКРАЇНА У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (1914–1917)

1. Фінансування воєнних витрат

Гроші – основоположна складова війни, і це усвідомлювали ще в стародавні часи. Враховуючи потребу в грошах, країни, що готувалися до війни, заздалегідь мобілізували наявне золото, що було на ринках Лондона, Парижа і Нью-Йорка. Найбільшу активність у золотонакопичувальних операціях виявив Державний банк Німеччини, мобілізуючи золото протягом трьох передвоєнних років. Йому наслідував Державний банк царської Росії, котрий також спромігся збільшити запаси наявного золота. З накопиченням наявних запасів золота на частку Франції припадало в грошовому вираженні 1,8 млрд руб., царської Росії – 1,7 млрд, Німеччини – 1 млрд, Австро-Угорщини – 0,5 млрд, Великої Британії – 0,5 млрд руб. Сумарно у власності п'яти перелічених держав налічувалося близько 275 тис. пудів чистого золота на суму 5,5 млрд руб.¹ Це казкова цифра, оскільки до того часу на всій планеті було видобуто близько 1 млн пудів золота на суму в 25 млрд руб.²

Однак наявність золота становить тільки один аспект фінансування війни. Більш важливим у цій справі є загальне економічне становище, від якого найбільшою мірою залежить ведення довготривалої війни. Попри великий золотий запас фінансова система царської Росії була вразливою. Протягом кількох попередніх десятиліть держава позичила на зовнішніх ринках 8,8 руб. На щорічну виплату самих тільки відсотків доводилося вишукувати 403 млн руб. До війни ця сума могла покриватися за рахунок надходжень від експорту сільськогосподарських продуктів на світовий ринок, але з початком воєнних

дій експорт упав до мінімальних показників. Потреби війни змусили уряд закупувати у великих обсягах зброю та боєприпаси. Держава втратила можливість отримувати повноцінні гроші, що призвело до пасиву балансу зовнішньої торгівлі й зростання боргу, а також посилювало інфляцію. Відсутність упевненості щодо стійкості рубля виявилася вже напередодні війни через доволі різке подорожчання іноземної валюти і «втечу» золота за кордон. Ці та інші факти сигналізували про фінансово-економічне неблагополуччя Російської імперії й спричинили прискорене вичерпання золотого запасу.

Наближення Європи до війни викликало паніку на біржах Лондона, Парижа, Берліна та Санкт-Петербурга. Колосальне знецінення дивідендних паперів було перервано тільки припиненням фондовими біржами всіх угод і обміну іноземної валюти. Постановою Ради міністрів, опублікованою 24 липня 1914 р., на території імперії припинився обмін паперових грошей на золоту монету. Державному банку надавалося право понаднормового випуску кредитних білетів, вартість яких не покривалася золотом³. Ці заходи мали попередити переростання фінансового потрясіння в катастрофу.

Після оголошення війни асигнування на мобілізаційні заходи, виконання замовлень для армії зростали неймовірно і з часом досягли астрономічних сум, про що свідчать дані табл. 23.1.

Таблиця 23.1. Фінансування війни урядом Російської імперії⁴

Роки	Загальні витрати, млн руб.	Витрати на добу, млн руб.	Витрати на душу населення, руб.	Витрати на одного солдата на добу, руб.
1914	1655	10	9,2	1,8
1915	8818	24	48,9	3,5
1916	14 573	40	81,0	4,0
1917	25 200	69	140,0	6,2
За 40 місяців війни	50 246	42	279,1	4,7

Воєнні витрати більш розвинених країн перевищували трати Росії. Велика Британія витратила на війну 49 215 млн дол., Німеччина – 47 048, Франція – 33 557, США – 36 583, царська Росія – 19 954 млн дол.⁵ Звідки бралися імперським урядом такі колосальні ресурси?

Відповідно до розпису 1914 р. на армію і флот виділялося 974 млн руб., що становило 27,4% бюджетних витрат⁶. Найважливішим джерелом поповнення бюджету були надходження від реалізації алкогольних напоїв у торговельній мережі. У 1913 р. прибуткова частина бюджету становила 3 417 359 тис. руб., з них від алкогольних напоїв – 953 028 тис. руб., або 27,9%. Власне, від продажу казенного вина до державної скарбниці надійшло 886 860 тис. руб.⁷ За статистичними даними бюджетної комісії Державної Думи, надходження до бюджету від горілчаних напоїв зросли від 718 884 тис. руб. у 1909 р. до 899 299 тис. руб. у 1913 р.⁸

На самому початку війни трапилася подія, яка суттєво вплинула на співвідношення джерел надходження до бюджету, отже, і на фінансування війни. У серпні 1914 р. царським повелінням заборонявся продаж спирту, вина й горілчаних напоїв до закінчення війни. Стався унікальний випадок у світовій історії під час масштабного воєнного конфлікту, не обґрунтований з позиції державного фінансового інтересу і навіть загадковий. Його справжні причини до нашого часу все ще не з'ясовані істориками.

Реакція торгово-промислових кіл на царський указ була хоча й стриманою, але негативною. У цьому середовищі добре розуміли, що втрати бюджету потягнуть за собою зростання податків. На ІХ з'їзді представників промисловості й торгівлі наприкінці травня 1915 р. М.С.Авдаков у дещо завуальованій формі піддав критиці царський указ. «У цю надзвичайно тяжку годину государю імператору забажалося, – говорив він, – проявити стурбованість щодо тверезості населення, і це позбавило бюджет майже мільярда карбованців, які тим чи іншим шляхом слід поповнити»⁹. Треба зауважити, що прибуткова частина бюджету зазнала й інших втрат. Різко скоротилися, зокрема, митні прибутки і надходження від казенних залізниць внаслідок майже повного припинення зовнішньої торгівлі та скорочення комерційного руху.

У зв'язку з цим доцільно розглянути ступінь податкового обкладання населення імперії напередодні війни. У 1911 р. на одну душу припадало в середньому 11,23 руб. різних податків, у Німеччині – 27,38, Франції – 41,66, Англії – 48,54 руб. Саме на цих цифрах зосереджували увагу громадськості урядові чиновники, зокрема, міністр фінансів В.М.Коковцев. На перший погляд наведені цифри могли справляти позитивне враження. Але суть справи полягала в тому, що вони не відзеркалювали всієї суми явищ навколо цієї проблеми. Залишився, зокрема, поза увагою той факт, що ступінь податкового тягаря залежить від прибутку населення. З цього погляду платники податків у царській Росії перебували формально в однакових умовах з іншими країнами Європи. Співвідношення податкового обкладення до прибутку в імперії становило 17,8%, Франції – 17,9, Англії – 17,8, Німеччині – 14,9%. Зіставляючи ці та інші цифри, часопис промисловців слушно зауважував, що російські 17,8% забираються державою із жалюгідних 63 руб., що припадають на душу населення, у Франції 17,9% – з 233 руб., в Англії 17,8% – з 273 руб. прибутку на душу населення. Крім того, величезне значення мали непрямі податки, які сплачувалися переважно бідними верствами населення. Питома вага таких податків у 1911 р. становила в Росії 76,8% від усього обкладання, а в Німеччині – 56,8, Франції – 47,1, у Великій Британії – лише 40,5%. Два роки по тому зазначена тенденція стала ще більш несприятливою для платників податків у Російській імперії¹⁰.

До того ж тягар податкового обкладення відзначався в Росії нерівномірністю. Менш обтяжливим він був для великого землеволодіння, яке домінувало на політичній сцені імперії. Податкові привілеї помісного дворянства викликали незадоволення з боку торгово-промислового класу. П.Л.Барк визнавав, що обкладення приватновласницької земельної власності становило 5,7%, а торгово-промислових підприємств – 10,2% прибутковості¹¹. Попри протести буржуазної громадськості проти «нецивілізованої податкової системи», питання щодо її реформування залишилися в рамках декларативних заяв. Проект прибуткового податку, що перед-

бачав рівномірне обкладення приватної власності, затримався в думських комісіях на сім років.

Однак потреби війни вимагали докорінного реформування податкової системи, негайного обкладення всіх прошарків і суспільних груп на основі прогресивного оподаткування. Саме цим шляхом пішли країни Західної Європи, однак він виявився непрохідним у лабіринтах виконавчої і законодавчої влади царської Росії. Урядова політика зводилася до підвищення старих і введення нових податків. Пряме обкладання населення на 1915 р. порівняно з попереднім роком зросло на 35%¹². Щоб компенсувати зменшення прибутків і перетворити «п'яний» бюджет на «тверезий», на залізницях ввели податок на перевезення пасажирів і вантажів. Зокрема, обкладення хліба підвищили на 25%, а солі – на 40%¹³. Податок на залізничні перевезення, зауважував голова бюджетної комісії Державної Думи М.М.Олексієнко, «зачіпає весь торговопромисловий оборот, тяжко позначається на вантажах малої відстані й негативно впливає на товарні ціни»¹⁴. З'їзд представників біржової торгівлі й сільського господарства висловив негативне ставлення до вантажного податку. В ухваленій з цього приводу резолюції зазначалося, що підвищення залізничних тарифів, які ще до війни були надмірними, – небезпечний для країни захід.

За роки війни було підвищено промислове, поземельне і квартирне обкладення. Зріс податок на спирт, вино і пиво, що реалізовувалися в ресторанах і готелях, а також на цукор, чай, тютюн, сірники, успадкування нерухомого майна тощо. Підвищився митний податок, гербовий збір, поштовий і телеграфний тарифи. Було введено оподаткування на телефон, бавовну, папіросні гільзи та папір¹⁵. Зрештою, 6 квітня 1916 р. було затверджено закон про прибутковий податок. Згідно з ним обкладанню підлягали прибутки в розмірі понад 850 руб. на рік. Цей податок зачіпав інтереси широких мас населення, життєвий рівень яких різко знизився за роки війни. 13 травня 1916 р. було введено податок на воєнний прибуток на 1916–1917 рр. Обкладенню підлягали товариства з чистим прибутком понад 8% на основний капітал і середній прибуток за 1913 і 1914 рр.¹⁶ Промисловці висловлювали незадоволення введенням цього податку.

Порівняно з надходженнями 1915 р. прибутки державної скарбниці 1916 р. зросли на 1143 млн руб., або на 40%¹⁷. Найбільші прирости дали промисловий податок, залізничні перевезення, митний і тютюновий податки. Отже, податковий тягар в роки війни небувало зріс.

Витрати на війну значною мірою покривалися сумами від кредитних операцій держави на внутрішньому й зовнішньому ринках. За даними бюджетної комісії Державної Думи, в усіх кредитних установах країни на 1 січня 1914 р. налічувалося 6112 млн руб. внесків громадян, а на початку 1916 р. – 9580 млн руб.¹⁸ Звісно, з урахуванням інфляції остання цифра вже була значно меншою в своїй реальній вартості.

За традицією, вільні капітали в царській Росії було вигідно розміщувати на ринку цінних паперів і отримувати часто більші прибутки, ніж у підприємстві. «Краще вкладати капітал в облігації державної позики, нічим не ризикуючи, і жити з відсотків, перебуваючи в стані облігаційної благодаті», – обурювалися дописувачі часопису цукропромисловців¹⁹. Зазначена вище тенденція посилилася в роки війни внаслідок прискороного зростання кримінально-спекулятивного капіталу.

Урядова пропаганда всіляко наголошувала, що війна стала народною і населення має позичати гроші державі для підтримки армії. За даними А.І.Шингарьова, за перші півтора роки війни на внутрішньому ринку було випущено позики на 3 млрд руб. На початку 1916 р. реалізувалася чергова позика на 2 млрд руб.²⁰ Представники торгово-промислового капіталу, робітники, службовці й селяни розміщували свої заощадження й отримували процентні папери, сподіваючись мати у майбутньому певний прибуток. Загалом до повалення династії Романових було випущено 6 довготермінових воєнних позик на суму 8 млрд руб. Однак, за даними засобів масової інформації, населення ставилося до позик стримано. Більшу їх частину брали на себе банки й ощадні каси. Перші дві воєнні позики були випущені на 50 років, третя – на 80 років, четверта, п'ята і шоста – на 10 років.

Витрати на війну покривалися також сумами від кредитів держави на зовнішньому ринку. З початком війни і до березня 1917 р. від кредитних операцій надійшло 26 404 млн руб., з яких на іноземних ринках було отримано 6593 млн руб.²¹

Безперечно, у справі фінансування війни колосально виявилася роль банків, які надавали кредити державі, промисловим підприємствам, залізницям, земським і міським управам тощо. У роки війни банки придбали облігацій воєнних позик на 6200 млн руб., залізничних облігацій на 350 млн руб. і 5%-х зобов'язань державної скарбниці на 2 млрд руб. Із банківських засобів на покриття викликаних війною фінансових потреб надійшло близько 9 млрд руб. Загальний результат усіх банківських кредитів становив до 25 грудня 1916 р. 26 800 млн руб., тобто майже 45% усієї суми, витраченої на війну всередині країни²².

Нарешті, для фінансування війни уряд звернувся до посиленого випуску паперових грошей, які не були покриті золотим запасом. Цей ресурс призвів до потрясінь фінансової системи внаслідок насиченості ринку знеціненими папірцями. На початку війни в обігу перебувало кредитних білетів на 1633 млрд руб., на 1 січня 1916 р. – 5616 млн руб., на 1 березня 1917 р. – 9949 млн руб.²³

Таблиця 23.2. Поквартальне зростання грошової маси в роки війни, млн руб.²⁴

Грошові знаки	Роки	На 1 січня	На 1 липня	На 1 грудня
Кредитні білети	1913	1494,8	1469,2	1638,3
	1914	1664,7	1630,4	2846,0
	1915	2946,6	3755,6	5201,3
	1916	5616,8	6628,3	8383,5

Отже, основними джерелами наповнення державного бюджету і фінансування війни стали податки, запозичення урядом грошей на зовнішньому і внутрішньому ринках, введення в обіг величезної маси кредитних білетів, не покритих ні золотом, ні товарами. Підвищення старих і впровадження нових обкладень різко посилювало податковий прес на всі суспільні верстви і прошарки. Надмірне введення в обіг кредитних білетів призвело до падіння купівельної спроможності рубля, знецінення грошових внесків населення у кредитних установах.